

проф. др **Мирослав Јовановић**

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

Руска православна заграницна црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века

Феномен руског избеглиштва*, руске емиграције или „Заграничне Русије“ – како се у литератури најчешће назива – везан је за егзодус око 2 милиона људи из Русије у годинама револуција и Грађанског рата 1917-1920/22. У оквиру тог масовног исхода из Русије, у Краљевину СХС, од пролећа 1919, до позне јесени 1920. године, дошло је 41.000-44.000 руских избеглица. Највећи број њих на наше просторе је стигао са југа Русије, након пораза антибогиљевичких армија генерала Деникина и Врангела. Временом највећи број избеглих Руса стационирао се у источном делу земље, а посебно у Београду, где је почетком 30-их година живела чак 1/3 руских избеглица који су се тада налазили у земљи¹.

Међу избеглицама је било и неколико стотина руских свештеника и десетак највиших духовника РПЦ, који су улазили у „Привремену вишу црквену управу“. Захваљујући између осталих и тој чињеници, на имагинарној мапи Заграничне Русије Краљевина СХС је добила изузетно значајно место.

Руска црква и Заграницна Русија

Међу бројним организацијама које су помагале друштвено самоорганизовање избеглица, и својом делатношћу твориле невидљиву бирократску мрежу „Заграничне Русије“, истицале су се оне чије је поље рада обухватало читаву (или готово читаву) избегличку екумену и које су имале своја представништва или представнике на готово свим континентима и у свим државама у којима је било руских избеглица – Руска армија (од 1924. године Руски опште-војни савез), Руска православна заграницна црква, Црвени крст, Сверуски земски савез и Сверуски савез градова. Две од њих имале су, у краћем или дужем периоду, свој центар у Краљевини СХС/Југославији: Руска армија (1920-1926) и Руска православна заграницна црква (1920-1944).

Те две организације представљале су, без сумње, најзначајније установе избегличког света, чија је важност чак превазилазила и оквире избегличке екумене.

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 24. и 25. маја 2007. у склопу пројекта бр. 149037A („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Детаљније: Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд 2006, с. 138-158.

Руска православна (загранична) црква², иако је међу избеглицама било и других верника (протестаната, будиста, католика, јевреја, муслимана), имала је огроман значај као доминантна духовна организација „Заграничне Русије“. Томе су пресудно допринеле две чињенице: 90-95% избеглица из Русије било је православне вероисповести³, а сама Руска православна црква у егзилу је симболизовала духовне везе избеглих људи са православном Руском Империјом дома Романових

² Историји Руске православне цркве у 20. веку и посебно РПЦ у егзилу посвећен је велики број радова. Овде ћемо навести само најважније радове у којима је могуће упознати се са старијом и другом релевантном литературом о овом питању: И. М. Андреев, *Краткий обзор истории Российской Церкви от революции до наших дней*, Джорданвиль 1952; J. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State 1917-1950*, Boston 1953; А. В. Карташев, *Очерки по истории Российской Церкви I-II*, Париж 1959; Протоиерей Димитриј Константинов, *Гонимая церковь. Русская Православная Церковь в СССР*, Нью-Йорк 1967 (4. издање, Москва 1999); W Fletcher, *The Russian Orthodox 1917-1970*, London 1971; G. Siede, *Geschichte der russischen orthodoxen Kirche im Ausland von der Gründung bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 1983; D. Pospielovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917-1982*, New York 1984 (руско издање: Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995); Архиепископ Иоанн (Максимович), *Русская Зарубежная Церковь*. Дополнено Владимиром Русаком, Jordanville 1991; Священник Георгий Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы*, Санкт-Петербург 1995; Јеромонах Павел Стефанов, *История на Руската православна църква през ХХ век*, Шумен 1997 Изузев тога последњих година објављене су и две одличне збирке историјских извора који додатно осветљавају ову проблематику: *Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной власти 1917-1943. Сборник в двух частях*, Составител М. Е. Губонин, Москва 1994; као и изузетан избор извора у прилогу књиге: Священник Георгий Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы*, Санкт-Петербург 1995, с. 85-142; Као и веома значајни биографски и аутобиографски радови, водећих људи руске цркве у избеглиштву: Николай Павлович Рклицкий (архиеп. Никон), *Краткое жизнеописание блаженнейшаго Антония, Митрополита Киевского и Галицкого*, Белград 1935; Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание блаженнейшаго Антония, митрополита Киевского и Галицкого. т. V-VII*, Нью-Йорк 1960; *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Москва 1994.

³ Детаљније: Мирослав Јовановић, «Русская эмиграция на Балканах: Социальная и национальная структура и проблемы адаптации», в: *Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX-XX вв. Сборник статей*, Москва 2001, 54-70. Примера ради, попис становништва Краљевине СХС 1931. године показује прецизне податке о вероисповести руских избеглица (*Краљевина Југославија: Статистички годишњак 1937. Књига VIII*, Београд 1938, с. 70-71):

вероисповест	број	%
Православни	24.214	90,4%
Римокатолици	1.618	6,0%
Грчкокатолочка (унијати)	77	0,3%
Јерменска	3	0,01%
Староверци	10	0,03%
Лутеранска (евангелистично-аugsбуршка немачка)	151	0,6%
Лутеранска (евангелистично-аugsбуршка словачка)	11	0,04%
Калвинистичка	31	0,1%
Друге евангелистичке	127	0,5%
Баптистичка	1	0,003%
Друге хришћанске	8	0,02%
Исламска	69	0,3%
Јеврејско-сефардска	36	0,1%
Јеврејско-ашкенаска	189	0,7%
Јеврејско-ортодоксна	12	0,04%
Друге	232	0,9%
Непознато	1	0,003%
Укупно	26.790	100,0%

(несталом у револуцијама 1917. године), са чијим традицијама се током 20-их и 30-их година већина избеглица идентификовала.

Велики значај делатност Руске православне цркве имала је на Балкану и, посебно, у Србији / Југославији, где је од почетка 20-их година, деловала међу више десетина хиљада избеглица, где се налазио њен центар у егзилу, и где је, за разлику од ситуације у Западној и Централној Европи или САД деловала у окружењу сестринских православних цркава. То је, време је показало, додатно усложњавало њену позицију, пошто су делатност, оквири и домети њеног рада зависили не само од усклађивања своје делатности са захтевима цивилних власти и регулисања канонских односа са црквеним властима у Русији, већ и од усаглашавања канонских односа и са сестринским православним црквама на Балкану.

Србија (Југославија) на мапи раскола Руске православне цркве

Проблем уређења канонских односа између црквених власти у избеглиштву – чији се центар налазио кратко у Цариграду (1920-1921) а потом током читавог међуратног и ратног периода у Србији, најпре у Сремским Карловцима (1921-1938) и најзад у Београду (1938-1944) – и црквених власти у Совјетској Русији умногоме је био одређен односом према политици и политичким преображајима у самој Русији.

Упркос тежњи да црква избегне уплитање у политику, ипак је централно питање које је оптерећивало црквени живот у избеглиштву у себи носило нескривен политички набој и било везано за однос большевика према цркви и религији у самој Русији и однос цркве и најистакнутијих духовника у егзилу према большевцима и атеистичком карактеру њихове власти. Тај запаљиви политички колоплет искључивости и нетрпељивости довео је до великих потреса, сукоба и најзад до чак два раскола унутар Руске православне цркве⁴.

У основним цртама, хронологија раскола унутар РПЦ, на чијој мапи се, стицајем околности нашла и Србија (обогаћујући руску колоквијалну терминологију терминима «Карловачки раскол», односно «карловчани»), изгледала је овако.

⁴ Још у међуратном периоду објављивани су учени, ерудитски трактати који су са позиција канонског права и историје цркве просуђивали, објашњавали и оцењивали протекле догађаје, оштро оптужујући једну или другу страну у спору (*Каноническое положение Русской православной церкви за границей*, Париж 1927; И. Стратонов, *Русская церковная смута 1921-1931*, Берлин 1932; С. В. Троицкий, *Размежевание или раскол*, Париж 1932; С. В. Троицкий, *Церковная смута и деволюционное право*, Paris s.a.; С. В. Троицкий, *Митрополит Сергий и примирение русской диаспоры*, Сремски Карловци 1937). Последњих деценија појавили су се и радови у којима аутори покушавају да историографски објективно анализирају догађаје с почетка 20-их година, мада су се аутори и поред тежње за објективношћу приближавали у већој или мањој мери једној од сукобљених страна, што је по правилу изазвало реакције незадовољних експерата другачијег становишта (видети: М. Родзянко, *Правда о Зарубежной Церкви*, Мюнхен 1954; прот. М. Польский, *Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей*, Париж 1959; С. В. Троицкий, *О неправде карловацкого раскола. Разбор книги прот. М. Польского „Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей“*, Париж 1960; А. Казем-Бек, „Прошлое и настоящее парижского раскола“, в: *Журнал Московской Патриархии*, № 4 (1969); Н. М. Зернов, „Юрисдикционные споры в русской Церкви эмиграции и I всезарубежный собор в Карловцима в 1921 году“, в: *Вестник Русского Христианского Движения*, № 114 (1974); „Ответ протоиерея Граббе Г“, в: *Вестник Русского Христианского Движения*, № 116 (1975), с. 146-152; „Коментарий Зернова“, в: *Вестник Русского Христианского Движения*, № 116 (1975), с. 152-153; А. Левитин-Краснов, В. Шваров, *Очерки по истории русской церковной смуты I-III*, Париж 1977; D. Pospielovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917-1982*, New York 1984; Епископ Григорий (Граббе), *К истории русских церковных разделений заграницей. Оправдание ошибок и неправд в сочинении Д. Поступовского „The Russian Church under the Soviet regime 1917-1982“*, в Джорданвиле 1992).

Револуционарни друштвени преобрађаји и Грађански рат у Русији у великој мери су пореметили и отежали организационо функционисање цркве. На Помесном Сабору РПЦ, сазваном после фебруарске револуције 1917-1918. године, након два века укинута је одлука Петра Великог да Свети Синод представља највишу инстанцу црквене власти, обновљена патријаршија, као највиша духовна и црквена власт, и изабран патријарх Тихон (Белавин). Но, када је 1919. године, због Грађанског рата дошло до прекида комуникација између црквене администрације на територијама под контролом антибољшевичких снага на југу и истоку земље са новоизбраним патријархом Тихоном у Москви, на територијама под контролом Добровољачке армије генерала Антона Ивановића Деникина на југу земље формирана је „Привремена виша црквена управа“, на челу са, најстаријим и најутицајнијим међу јерарсима, митрополитом кијевским и галицијским Антонијем (Храповицким), једним од три кандидата за патријарха на Сабору 1917-1918. године⁵.

Након пораза армије генерала Врангела, у новембру 1920, „Привремена виша црквена управа“ скупа са цивилним избеглицама напустила је земљу и избегла у Цариград. Тада су патријарх Тихон, Свети Синод и Виши црквени савет донели 20. новембра 1920. године Указ о стварању привремених црквених управа (аутономних митрополијских округа), под руководством најстаријег јерарха, на територијама отцепљеним од Централне црквене управе⁶. Тај акт представљају ћучни канонско-правни документ на основу кога је у избеглиштву функционисала „Привремена виша црквена управа“.

По доласку у Цариград, руски јерарси су добили одређење чувара Васељенског престола, митрополита Доротеја, да у новим условима, на територији под његовом старањем, наставе да опслужују руске вернике⁷. Тада је потврђен и са-

⁵ О Привременој више црквеној управи и њеној делатности на југу Русије у време Грађанског рата детаљније: Н. Росс, *Врангель в Крыму*, Frankfurt a/M 1982, с. 313-327; Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 12-13; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920-1970)*, Париж 1971, с. 197; М. Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Москва 1994, с. 157.

⁶ Постановление Святейшего Патриарха, Священного Синода и Высшего церковного совета, № 362, от 7/20 ноября 1920 г. (документ је у целини објављен у: Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 86-88); такође и: Копия писма Председателя Высшаго Русскаго Церковнаго Управления заграницей, Митрополита Киевскаго и Галицкаго Антония, на имя Российскаго Посланника в Белграде, от 14.06.1922 (Государственный архив Российской Федерации (далје: ГАРФ), ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 38об.). О важности самог акта детаљније: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 5-6; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 197; Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 12-17; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции*, том I, Москва 1994, с. 156-159; *The Sorrowful Path - The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (електронска верзија: http://www.orthodox.net/articles/sorrowful_path.html). Изузетно важно је нагласити да Дмитриј Постпеловски, аутор историје руске цркве у 20. веку, не наводи овај акт у своме тексту, већ као ћучни документ према коме је, по њему, Привремена виша црквена управа заснивала своју канонско-правну основу делатности у избеглиштву наводи дозволу Васељенског патријарха из децембра исте године (упоредити: Д. В. Постпеловски, *Русская православная церковь в XX веке...*, с. 119); такав став Постпеловског оштро је критиковао у свом раду епископ Григориј (Грабе), видети: Епископ Григориј (Грабе), *К истории русских церковных разделений заграницей...*, с. 11-15.

⁷ Высшее Русское Церковное Управление заграницей, Председатель Митрополит Антоний, № 175, 27.01/09.02 1921, Российскому дипломатическому представителю в Константинополе, А. А. Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 81.); такође и: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 6; потребно је нагласити да је обраћање Више црквене управе Васељенској Патријаршији у руским круговима у избеглиштву изазвало одређене недоумице у погледу његовог канонског положаја, у вези са чим је реаговао руски посланик у Цариграду А. А. Њератов.

став Више црквене управе⁸ и одређен опсег њеног рада: (1) брига о религиозно-црквеним потребама избеглица; (2) брига о потребама православног руског свештенства које је било принуђено да напусти Русију; (3) руковођење руским црквама и духовним мисијама у избеглиштву, у својству законитог правног заступника Светог Синода и патријарха; (4) осигуравање најширих материјалних интереса Руске цркве и установљење нормалних веза са патријархом⁹.

Почетком 1921. године, на позив патријарха српског Димитрија, „Привремена виша црквена управа“ прешла је у Србију, у Сремске Карловце¹⁰. Ту је крајем 1921. године, због нагомиланих практичних и организационих проблема везаних за живот и делатност у изгнанству, сазвала Први Сабор Руске цркве у заграницју, од 21. новембра до 3. децембра 1921. године, на коме су поред 24 епископа учествовали и други представници клира скупа са мирјанима. Током Сабора су расправљана бројна практична и организациона питања, а међу одлукама које су се тицале функционисања цркве у избеглиштву најважније су биле оне о формирању парохија у срединама где су живеле руске избеглице (на принципима парохијалног устава донетог на Помесном Сверуском црквеном сабору у Москви 1918. године), о томе да се у сваку парохију упути свештеник најмање у звању епископа, као и да извршну црквену власт при парохијама организују Архиепископски или Епископски савети састављени од клира и мирјана¹¹.

По највећем броју питања на Сабору је била постигнута пуна сагласност, али када је један број учесника предложио да се Сабор изјасни о положају цркве и о прогонима којима су изложени свештеници, верници, црква и религија у Совјетској Русији, дошло је до великих неспоразума и дубоких подела које су имале далекосежне последице. Делегати из Француске, предвођени митрополитом Евлогијем, сматрали су недопустивим да Сабор расправља о чисто политичким

Но, како је то касније објаснио архиепископ Теофан, у основи је реч била о неспоразуму јер је Виша црквена управа, пошто се по преласку у Цариград нашла „на територијама Константинопольске Патријаршије“ само поступила „по канонском реду и установљеним правилима међуцрквених односа“, јер је „природно била дужна да измоли благослов Васељенске Патријаршије за започињање своје делатности, што је и учинила“ (А. А. Нератов, № 77, 12.04.1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 6-6об.); А. А. Нератов, № 96, 27.05.1921, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 77); Теофан, Архиепископ Полтавский и Переяславский, Высшее Русское Церковное Управление заграницей, № 423, 8/21.05.1921, Анатолию Анатолиевичу Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 78-79)).

⁸ Председник митрополит Кијевски и Галицијски Антоније и чланови митрополит Херсонски и Одески Платон, архиепископ Кишињевски и Хотински Анастасије, архиепископ Полтавски и Перејаславски Теофан и епископ Севастопољски Венијамин

⁹ Высшее Русское Церковное Управление заграницей, Председатель Митрополит Антоний, № 175, 27.01/09.02 1921, Российскому дипломатическому представителю в Константинополе, А. А. Нератову (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 81.).

¹⁰ Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 6; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 197; М. Раев, *Россия за рубежом...*, с. 157; *The Sorrowful Path - The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (електронска верзија: www.gocog.org/history/sorrowful_path.html).

¹¹ О одлукама сабора у Сремским Карловцима: *Деяния Русского Всезаграничного Церковного Собора состоявшегося 8-20 Ноября 1921 года (21 Ноября - 3 Декабря) в Сремских Карловцах в Королевстве С. Х. и С., Сремски Карловци 1922; о организационој припреми сабора: В. Н. Штрандтман, № 13, 28.10.1921, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 55-56.); Митрополит Антоний, Председатель Высшего Русского Церковного Управления заграницей, № 282, 30.10./13.11.1921, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 54-54об, 58-60.); детаљнија литература по том питању: Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 18-22; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 8; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 198; В. И. Косик, „Русская црква в Југославији 1921-1939 годов“, в: *Славјановедение* 6 (1996), с. 66-67*

питањима и заузима политичке ставове, а нарочито неприхватљивим им се чинило да се позиција цркве изједначава са одређеном идеологијом (монархизмом). Насупрот њима, Епископи из словенских земаља и са Балкана су, сматрали да је Сабор – имајући у виду карактер прогона цркве у Совјетској Русији – дужан да се према тим питањима одреди¹².

Конечно, после прогласавања, Сабор је донео два акта. Први, упућен „Чедима руске православне Цркве у расејању и изгнанству“¹³, и други, значајнији, мировној конференцији у Ђенови (на коју су били позвани и совјетски представници), у коме се заложио за обнављање монархистичког друштвеног уређења у Русији, под династијом Романов, и апеловао на владе најмоћнијих светских држава да помогну оружану борбу против большевика¹⁴. Време је показало да је истичање радикалних политичких позиција једноставно морало изазвати реакције, чиме је тај догађај постао кључни узрок и генератор свих будућих неспоразума и подела унутар Руске православне цркве.

Најпре је патријарх Тихон 5. маја 1922. године издао Указ, захтевајући од јерарха у Сремским Карловцима да укину „Привремену вишу црквену управу“ у заграницу¹⁵. Они су, поштујући вољу патријарха, то и учинили 13. септембра 1922. године, али су на истој седници, на предлог митрополита Евлогија, основали „Архијерејски синод Руске православне заграничне цркве“¹⁶. С тим што су, на

¹² Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке...*, с. 120-121; као и веома оштра реакција на тај текст: Епископ Григориј (Граббе), *К истории русских церковных разделений заграницей...*, с. 8-13; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 8; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 198; П. Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры. В 3-х томах, том второй (часть 1): Вера, творчество, образование*, Москва 1994 (друго издање), с. 218.

¹³ *Новое время*, № 184, 3.12.1921.

¹⁴ *Новое время*, № 254, 1.03.1922; такође и: Председатель Высшаго Русского Церковнаго Управления заграницей, Антоний Митрополит Киевский и Галицкий, *Послание Мировой Конференции от имени Русского Всезаграничного Церковнаго Собора* (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 42-42об.); исто и: Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание Блаженнейшего Антония, Митрополита Киевского и Галицкаго*, т. VI, New York 1960, с. 23-24; Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России эмиграции в 1920-е годы...*, с. 90-94. О важности ових аката видети следеће историографске радове: Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 19-22; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 66-67

¹⁵ Указ Светайшего Патриарха Тихона и соединенного присутствия Священного Синода и Высшего Церковного Совета об упразднении Карловацкого Всезаграничного Высшего Церковного Управления и подтверждении канонических прав митрополита Евлогия (Георгиевскога) на управление православными русским приходами в Западной Европе, с предложением реконструкции этого управления в будущем, № 347, Москва, Апреля 22 (Мая 5 дня) 1922 г. (документ је у целости објављен у: *Акты Светайшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной власти 1917-1943...*, с. 193-194.); такође и: Указ Светайшего Патриарха Тихона, Священного Синода и Высшего Церковнога Совета, № 348 и 349, Москва, 22 Априла / 5 Мая 1922 г. (Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 95-96); такође је у целини пренет и у: В. Н. Штрандтман, 10.09.1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 28об-29об.). Према појединим тумачењима, патријарх Тихон је овај указ донео под принудом большевичких власти; те сумње су се могле чути чим се у избеглиштву сазнало за указ, а појављују се и у каснијој литератури; упоредити: В. Н. Штрандтман, 10.09.1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 29об.); Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 8.

¹⁶ Одлука је у целини садржана у писму: В. Н. Штрандтман, 10.09.1922, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 29об-30об.); и посредно у: Архиепископ Теофан, за Председательствующаго Временаго Архиерейскаго Синода Русской Православной Церкви заграницей, № 309, 27.01./09.02.1923, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Старешему Российскому Дипломатическому представителю заграницей (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 109, л. 1-1об.); такође и: Архиепископ Иоанн, *Русская За-*

основу указа патријарха Тихона (од априла 1921. и јануара 1922. године), западноевропске епархије биле изузете из јурисдикције митрополита петроградског и предате на управу архиепископу (касније митрополиту) Евлогију¹⁷, чиме су унутар РПЦ, у канонско-правном погледу, настала веома сложена ситуација, и створена два потенцијална центра руске православне цркве у расејању¹⁸.

А онда је, 1927. године, дошло до потпуног прекида односа црквених власти у Сремским Карловцима и централне црквене управе у Москви, када је митрополит Сергеј, заменик чувара патријаршијског престола, 29. јула захтевао од Синода у Сремским Карловцима и уопште од духовника у избеглиштву, да се „писмено обавежу на пуну лојалност совјетским властима у читавој својој друштвеној делатности“¹⁹, што је драматично заоштрило однос између црквених власти у Москви и у избеглиштву. Са своје стране, Архијерејски Сабор Руске православне цркве у заграницу под председништвом митрополита Антонија доносио је, 9. септембра 1927, одлуку да је „Заграницни део Сверуске Цркве дужан да прекине односе са Московском црквеном влашћу због немогућности одржавања нормалних односа са њом и због њеног поробљавања од стране безбожне совјетске власти“, и одлучио да се „одлучно одбаци предлог митрополита Сергеја и његовог Синода да се писмено обавежу на верност совјетској власти, као неканонски и веома штетан за Свету Цркву како у Русији тако и у заграницу“²⁰. Ти искључиви ставови обе стране, изазвали су раскол Руске православне цркве.

рубежная Церковь..., Jordanville 1991, с. 8; П. Е. Ковалевский, Зарубежная Россия..., с. 198; Према неким, не нарочито утемељеним, тумачењима „Епископски Синод у Сремским Карловцима се прогласио за привременог чувара Светог Синода Руске империје“: М. Раев, Россия за рубежом..., с. 157

¹⁷ Указ Светејшего Патријаха Тихона, № 424, 26.03/08.04.1921; Указ Светејшего Патријаха Тихона, № 64, 17/30.01.1922. (*Акты Светејшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом переемстве Высшей Церковной власти 1917-1943...*, с. 174, 184-185). У првом тренутку, због прекида нормалних комуникација патријарха Тихона са јерјима у заграницу, митрополит Антоније је овај његов указ протумачио и као потврду Вишој привременој црквеној управи њених компетенција и делокруга рада, но убрзо је тај неспоразум отклоњен, упореди: Митрополит Антониј, Председатель Высшаго Русскаго Церковнаго Управления заграницей, № 1224, 18/31 Июля 1922 года, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 68.); Копия письма Председателя Высшаго Русскаго Церковнаго Управления заграницей, Митрополита Киевскаго и Галицкаго Антония, на имя Российскаго Посланника в Белграде, от 14.06.1922 (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 38-38об.).

¹⁸ О реакцијама на ове одлуке и поделе које су се наслуђивале видети: Докладная записка Епископа Серафима к предстоящему Собору по вопросу об организации Высшей Церковной Власти заграницей, 23.02.1923. (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 5, л. 52-55об.); Евлогий Митрополит Западно-Европейских православных црквей, 18/31.05.1923, Русскому архиерейскому собору 1923 года (ГАРФ, ф. 6343, оп. 1, д. 5, л. 5-15.); Митрополит Антониј, Отчет об Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви заграницей 1924 г. (Архив Југославије (даље: АЈ), Министарство вера КJ 69, 175/276.)

¹⁹ Послание (Декларация) Заместителя Патриаршего Местоблюститеља митрополита Нижегородског Сергеја (Старогородског) и Временог при нем Патриаршего Священог Синода об односу Православной Российской Церкви к существующей гражданской власти, 16 (29) июля 1927 г., Москва (*Акты Светејшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом переемстве Высшей Церковной власти 1917-1943...*, с. 512); исто: Послание митрополита Сергеја от 16/29 јула 1927 г. (Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 136; Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке...*, с. 139-154; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 199). Према појединим ауторима посланица је донета под снажним притиском совјетских власти: Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 10.

²⁰ Окружное послание Архиерейского Собора Русской православной Церкви за границей от 27 августа / 9 септембра 1927 г., Сремски Карловци (Св. Г. Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 141,142).

Потом је, 1930. године, митрополит Евлогиј (који је још 1926 скупа са митрополитом Платоном, који је управљао парохијама у Северној Америци, одбио да се потчињава решењима Архијерејског Синода руске православне заграничне цркве, а 1927, у време спора са митрополитом Сергејом, одбио да потпише и прихвати посланицу Архијерејског Синода у Сремским Карловцима²¹) одлучио да пређе под јурисдикцију Васељенског патријарха²². Тако је, за кратко време, дошло и до новог црквеног раскола у Руској православној цркви, изазваног политичким мотивима и сукобима, а не канонским, догматским или обредним разликама²³.

Расколи су годинама бивали све дубљи и уочљивији узбуђујући целу избегличку екумену – и у новембру 1935, када је Епископски Синод у Сремским Карловцима осудио као јеретичко учење оца Сергеја Булгакова; и у фебруару 1936, када је митрополит Евлогиј дефинитивно прекинуо све односе са РПЗЦ²⁴, и у августу 1938, када је у Сремским Карловцима одржан Други Сабор Руске православне заграничне цркве²⁵, да би најзад ескалирали 16. октобра 1943, када је Синод у Београду одбио да призна избор митрополита Сергеја за Сверуског патријарха²⁶ – оптерећујући црквени живот у егзилу током читавог међуратног, ратног и послератног периода²⁷.

РПЗЦ и СПЦ у (Србији) Југославији

Долазак Руске православне заграничне цркве у Краљевину СХС²⁸ – представљао је специфичну ситуацију у историји СПЦ (у 20. веку), пошто се догодило да се на територији под њеном црквеном јурисдикцијом нашла друга православна црквена организација (прецизније један њен део, у специфичним историјским и политичким околностима, и то део који се при том налазио у сукобу, потом и расколу са црквеним властима у Москви).

Та ситуација, у којој су се нашле и друге православне цркве на Балкану, по-

²¹ Св. Г Митрофанов, *Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы...*, с. 78-80. О делатности митрополита Платона и руске цркве у САД детаљније: Епископ Григориј (Граббе), *К истории русских церковных разделений заграницей...*, с. 36-41; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции...*, с. 171-172; Иван Кузьмич Окунцов, *История русской эмиграции в Северной и Южной Америках*, Буэнос Айрес 1967.

²² П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия...*, с. 199-200; М. Назаров, *Миссия русской эмиграции...*, с. 169-171; Архиепископ Иоанн, *Русская Зарубежная Церковь...*, Jordanville 1991, с. 10-11.

²³ Президиум Съезда Русских Белых Организаций, Резолюции белого съезда, Румыния, Август - Сентябрь 1938 года (ГАРФ, ф. 5942, оп. 5, д. 133, л. 3-4.).

²⁴ *The Sorrowful Path - The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (електронска верзија: http://www.orthodox.net/articles/sorrowful_path.html).

²⁵ О раду сабора детаљније: *Деяния Второго Всезарубежного Собора Русской Православной Церкви заграницей, с участием представителей клира и мирян, состоявшегося 1(14)-11(24) августа 1938 года в Сремских Карловцах в Югославии*, Белград 1939.

²⁶ *The Sorrowful Path - The Glorious Path: Important Dates in the History of the Russian Church Abroad* (електронска верзија: http://www.orthodox.net/articles/sorrowful_path.html).

²⁷ Интересантне су биле реакције највишег војног врха, који је читав проблем оценио као политичка разилажења у црквеном врху која су утицала на поделе и међу самим избеглицама; због тога је свим члановима РОВС било забрањено да узимају активног учешћа у унутарцрквеним несугласицима и расколима: Его Императорском Высочеству, Верховному Главнокомандујућему, Рапорт, № 29, 7 февраля 1928 года, Брюссель, Генерал Врангель (ГАРФ, ф. 5826, оп. 1, д. 58, л. 182-183.); Справка о Русском Обще-Војнском Сојузу (ГАРФ, ф. 5826, оп. 1, д. 15, л. 7.).

²⁸ Детаљније о историји РПЗЦ у Југославији, са прегледом старије и новије литературе: М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану...*, с. 316-348; В. И. Косик, *Русская церковь в Югославии (20-40-е гг. XX века)*, Москва 2000.

кренула је низ начелних питања: од питања јурисдикције у бракоразводним питањима, и јурисдикције над руским православним парохијама и општинама, преко односа сестринске православне цркве према руским црквеним властима у егзилу, пре свега „Привременој вишој црквеној управи“, али и односа црквених и световних власти у троуглу световне власти – СПЦ – РПЗЦ, до питања шта ће се дододити са Руским црквама и храмовима – уколико дође до признања большевичке власти у Совјетској Русији.

Ситуација је начелно решена тако што се РПЗЦ налазила под покровитељством СПЦ и захваљујући тој „правној нејасноћи“ организовала је своју делатност на територији Краљевине. Руској цркви у избеглиштву је на територијама под јурисдикцијом Српске православне цркве била омогућена не само несметана канонско-правна делатност, већ јој је био отворен и широки простор за развој руског духовног живота уопште, а српски патријарси су доследно штитили права руске цркве и руских верника. Посебну улогу у успостављању веома добрих српско-руских црквених односа и веза имала је одлука Министра вера Краљевине СХС, донета у мају 1920. године, на предлог епископа нишког Доситеја, о примању руских свештеника у парохијску службу СПЦ²⁹.

Најпознатији пример заштите и покровитељства српских патријарха над руском црквом и митрополитом Антонијем дододио се 1936. године. Тада је патријарх Варнава на телеграм чувара патријаршијског престола у Москви, митрополита Сергеја (који је својевремено био уредник у Санкт-Петербуршкој Духовној академији, у време када је будући српски патријарх у њој стицао богословско образовање, и још из тог времена га је познавао), у коме га је упозоравао да би, због унутрашњих подела и раскола у Руској православној цркви, требало да прекине односе са митрополитом Антонијем и Архијерејским Синодом руске православне цркве у Сремским Карловцима – према речима самог митрополита Сергија – одлучно одговорио: „На мој телеграм Патријарх Варнава је одговорио потпуним одбијањем да промени своју позицију. [...] ‘Ви, па и Ваш Сабор можете колико хоћете да забрањујете и екскомуницирате. Ми знамо да Ви нисте слободни и зато Вашим забранама и екскомуникацијама не придајемо никакав значај и као и раније ћемо сматрати да смо у односима са Руском Црквом’...“³⁰.

I Правни положај

Са становишта РПЗЦ кључно питање првих година живота у егзилу, било је везано за проблем организовања руских парохија. Стога је С. Д. Сазонов, Председник Савета руских посланика у Паризу, под чијом контролом су се налазила руска дипломатска представништва, 2. априла 1920. године наложио руским посланствима и мисијама: да при постојећим црквама у њиховом склопу формирају парохије или црквене општине које би у својству правних субјеката на себе преузеле управљање над храмовима, чиме би у будућности формално-правно било онемогућено њихово отуђивање (и затварање)³¹.

²⁹ Др Фрањо Јанковић, Министар Вера Краљевине СХС, В. Бр. 3851, 05.05.1920, Рачуноводству Министарства вера (АЈ, Министарство вера КЈ 69, 175/276.); такође: А. Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова I*, Београд 1994, с. 74.

³⁰ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 75.

³¹ М. Н. Гирс, № 533, 29 Јуна 1922 г., Париз, Митрополиту Антонију (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 105-106об.).

Из сличних разлога Први Сабор Руске православне цркве у заграницу до-нео је, у новембру 1921, одлуку да у сваки од руских храмова упути по једног је-парха, у чину епископа, којима је стављено у дужност да, осим што би били на-стојници руских цркава и обављали богослужење, при црквама формирају паро-хију и, у складу са одлукама Сабора 1917-1918. године, организују Епископске савете састављене од клира и мирјана, као извршну црквену власт³².

(1) Формирање парохија

Благонаклон однос Српске православне цркве – према речима самих руских све-штеника, српски јерарси су и поред чињенице да су се избеглице фактички нала-зиле на територијама под јурисдикцијом СПЦ, потпуно искрено и пријатељски, сматрали Русе црквено потпуно самосталним³³ – погодовао је несметаном фор-мирању руских парохија на територији Краљевине.

У правном погледу ово питање било је решено приликом оснивања „Друштва за старање о духовним потребама православних Руса у Краљевини СХС“, које је образовано на иницијативу познатог словенофила Афанасија Васиљевича Васиљева, 7. фебруара 1921, у Београду. Његов устав, који су потврдили најпре патријарх Димитрије у марту а потом и Министар вера Миливоје Јовановић у априлу 1921. године, у основи је представљао парохијски устав усаглашен, као и у другим балканским државама, са одговарајућим црквеним актима донетим на Сверуском црквеном Сабору 1917-1918. године. У овај устав, 1923. године, биле су унете суштинске измене и допуне, које су потврдиле надлежне руске и српске црквене власти³⁴. На тој правној основи било је омогућено несметано формирање руских парохија на територији Краљевине. У међуратном периоду под јурисдик-цијом Синода Руске православне цркве формиране су руске парохије и црквене општине у: Београду (с тим што је београдску парохију, знатно пре долaska Више црквене управе у Сремске Карловце и пре правног регулисања овог проблема, још током 1920, организовао отац Петар Беловидов), Панчеву, Земуну, Новом Саду, Великој Кикиндии, Белој Цркви, Сремским Карловцима, Великом Бечкереку, Сомбору, Суботици, Црквеници, Осјеку, Сарајеву и Загребу³⁵.

(2) Бракоразводне парнице

Друго важно канонско-правно питање за РПЗЦ, које је на територији других пра-вославних цркава на Балкану изазивало највише недоумица и неспоразума, уре-ђено је брзо и без већих проблема³⁶. Наиме, Свети архијерејски Сабор српске пра-

³² Митрополит Антоний, Председатель Высшаго Русского Церковного Управления заграницей, № 1224, 18/31 Июля 1922 года, Сербия, Сремски Карловци, М. Н. Гирсу, Председателю Совещания Российских послов (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 119, л. 68-69.).

³³ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: Часовой, Вгиxelles, № 236-237, 05.06.1939, с. 13.

³⁴ С. Н. Палеолог, Циркулярно, 5 Июля 1921 года, Белград, Представителям Правлений Русских колоний в Королевстве СХС (Hoover, Paleologue, 006/14.); за читав период детаљније: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: Записки русского научного института в Белграде 16-17 (1941), с. 107-108; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: Славяноведение 6 (1996), с. 69.

³⁵ А. Арсеньев, У излучини Дуная..., с. 34; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, у: Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова 1, Београд 1994, с. 54; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: Славяноведение 6 (1996), с. 68.

³⁶ Детаљније о положају РПЗЦ на Балкану: „Sveštenik i društvo – eto parole“: Ruska pravoslavna zagranična crkva na Balkanu 1920-1940“, у: Tokovi istorije 3-4 (2005), 67-100.

вославне цркве је већ 31. августа 1921. године примио под своју заштиту Вишу руску црквену управу у Сремским Карловцима и у делокруг њене надлежности препустио: јурисдикцију над руским свештенством у Краљевини (које није било у парохијској и државно-правној служби), над духовницима у Руској армији (који нису радили у српској црквеној служби) и решавање бракоразводних парница руских избеглица³⁷.

За руску цркву то је била изузетно значајна дозвола јер је, управо захваљујући њој, руска црквена управа у Србији добила могућност и право које јој је било одузето на територији других православних цркава на Балкану, да регулише бракоразводне спорове руских избеглица³⁸. Неколико година касније, 1924, Министар вера Миша Трифуновић, усвајајући предлог Светог Архијерејског Синода СПЦ, донео је одлуку „да пресуде и решавања по брачним споровима руских избеглица, донесене од стране Архијерејског Синода РПЗЦ, имају у Министарству оверавати, ради правне важности“³⁹. Но, и поред добронамерности исказане првих година, ово питање је изазивало сталне неспоразуме у односу цивилних власти, али и црквених власти СПЦ – према РПЗЦ, и у каснијим годинама дошло је до извесног размимоилажења у правним тумачењима овог акта.

Руско свештенство је релативно кратку и помало неодређену формулатију о праву над „бракоразводним споровима руских избеглица“ тумачило у широком смислу, подразумевајући под њим решавање не само питања из домена брачног, већ и из области породичног права, која су се тицала православних избеглица из Русије. Тако су руски свештеници почели не само да венчавају и разводе, односно да признају непостојећим како бракове склопљене међу избеглицама тако и мешовите руско-српске бракове, већ су и давали дозволе о усвајању деце и промени презимена. Али, надлежне духовне власти Српске православне цркве су сматрале да се таквим тумачењем задире у поље њихове јурисдикције. Стога је Архијерејски Синод СПЦ, 1923. године, донео одлуку да „руски свештеници избеглице, који нису на служби у нашој Цркви, а постављени су од стране надлежних руских црквених власти у својству свештеника при појединим колонијама руских избеглица, могу венчавати и вршити друге тајне само за руске избеглице; уколико се брак склапа са нашим подаником, мора се обраћати само српском свештенику“ (при чему се појам „руски избеглица“ тумачио у смислу „лица које је

³⁷ Свети архијерејски сабор СПЦ, Председник Патријарх Српски и Архиепископ Београдски Димитрије, АС бр. 31, 18/31.08.1921. г. у Сремским Карловцима, Митрополиту Кијевском и Галицком Антонију (АЈ, Министарство вера КЈ 69, 175/276.); В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 74.

³⁸ На важност податка о препуштању права на решавање бракоразводних спорова у досадашњој литератури није обраћана пажња, чак се сматрало да је канонско-правна надлежност руске цркве била сужена и сведена само на решавање два питања; упоредити: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: *Записки русского научного института в Белграде* 16-17 (1941), с. 106; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996, с. 307; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова* 1, Београд 1994, с. 53; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 74. Међутим, тек након компаративне анализе историје и делатности руске цркве на Балкану постало је евидентно да је управо на територијама под контролом Српске православне цркве Виша руска црквена управа у канонско-правном по гледу добила права која су јој надлежне црквене власти у другим балканским државама, Грчкој, Бугарској, и у Цариграду, упорно негирале и одузимале.

³⁹ Министар вера М. Трифуновић, Одлука В.Бр. 21395, 21. 11. 1924 (АЈ, Министарство вера КЈ 69, 175/276.).

напустило Русију, али није прихватило југословенско поданство“). Оним свештеницима који се не би придржавали овог наређења било је запрећено кажњавање „по канонима и правилима наше Православне Цркве“. Руске црквене власти су примиле на знање ову одлуку и, путем званичног органа „Церковныя Ведомости“, о њој обавестиле свештенство руских колонија у Краљевини СХС⁴⁰. Тиме је Руском Црквеном суду било забрањено да решава брачна питања и спорове (разводе) уколико је само једна страна имала југословенско држављанство (чак и ако је сам брак закључио свештеник под руском јурисдикцијом). Ипак, до 1938. године, Српска православна црква је допуштала изузетке и одступања од ове забране, али се након тога одредба стриктно спроводила⁴¹.

Али, проблем тумачења одредбе о надлежностима и правима руских свештеника и руског Црквеног суда у вези са регулисањем брачних питања, заинтересовао је током друге половине 20-их година и цивилне власти Краљевине. У неколико наврата, 1925, 1927, 1930, 1931, 1937. и 1938. године министри правде Краљевине СХС/Југославије су се интересовали код Архијерејског Синода Српске православне цркве о овом питању и покушавали да руској цркви, која није била регистрована као правно лице код надлежних цивилних власти, одузму права у брачним и бракоразводним питањима. Но, Архијерејски Синод Српске православне цркве доследно је штитио права руске цркве и истрајавао је на одлуци Сабора од 31. августа 1921. године, која је додатно била потврђена одлуком Синода од 26. маја 1931. године⁴². Тако је, упркос сметњама и препекама, руска црква у Југославији могла решавати брачна питања руских избеглица.

II Организовање богослужења

Прво питање које је искрсло по доласку избеглица у Краљевину СХС било је, у којим просторима организовати богослужење, пошто једино у Србији од свих православних држава на Балкану пре Првог светског рата није била изграђена руска црква, чак ни при посланству. У тој ситуацији руски свештеници и верници су се сналазили од прилике до прилике, према локалним могућностима, користећи најразличитеје просторе од подрума у различитим зградама и фискултурних сала по школама до ходника, барака или шатора, па чак организујући богослужења и пред покретним олтарима, под отвореним небом⁴³.

Сасвим неочекивано, уколико се има у виду генерални однос СПЦ према избеглицама, њихови покушаји да организују службу божју у локалним црkvама и да у Београду, својим средствима и снагама, изграде руску цркву, нашли су на извесно противљење нижег српског клира.

(1) Изградња руске цркве у Београду

Одмах по доласку првих већих група избеглица, у марту 1920. године, руски свештеник отац Петар Беловидов добио је благослов да може вршити службу Божју

⁴⁰ С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: *Записки русского научного института в Белграде 16-17* (1941), с. 109-110.

⁴¹ С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: *Записки русского научного института в Белграде 16-17* (1941), с. 110-111.

⁴² О читавом проблему детаљније: С. В. Троицкий, „Правовое положение русской церкви в Югославии“, в: *Записки русского научного института в Белграде 16-17* (1941), с. 111-115.

⁴³ Б. Л. Павлов, *Русская колония в Великом Бечкереке (Петровграде-Зренянине)*, Зрењанин 1994, с. 18-19.

од тадашњег митрополита Београдског, и потоњег патријарха Српског, Димитрија⁴⁴. Отац Петар Беловидов⁴⁵, је црквену службу организовао најпре у трпезарији руског општежитија, у бившој француској касарни у улици Краља Петра. Но, после пожара, који је избио током ноћне службе 4. новембра 1920, у коме је изгорела трпезарија, отац Петар Беловидов и верници су црквене ствари, иконе и намештај који су успели да спасу, пренели у оближње обданиште, где је десетак дана одржавана црквена служба. А након тога у зграду Треће српске мушки гимназије (прецизније у фискултурну салу, односно у ходник гимназије када је сала била заузета), у Његошевој улици⁴⁶. Руска црква је у гимназији остала готово годину и по дана, те је по доласку Више црквене управе у Србију и сам митрополит Антоније неколико пута вршио службу у њој. Но, пошто се радило о привременом решењу и како је организовање црквене службе у школи било веома непрактично а самој школи је правило прилично проблема, руске избеглице су се постарале да обезбеде адекватнији простор.

Митрополит Димитрије је био спреман да, за организовање руске црквене службе и причешћа, избеглицама уступи на коришћење, током неколико дана у недељи, Вазнесенску цркву у Београду, али су њене старешине,protoјереји Велимир Марковић и Владимир Стаменковић, одбили да изврше митрополитово наређење и упутили су избеглице да иду у цркве и манастире ван Београда (због тога су кажњени укором, а митрополит био принуђен да избеглицама уступи Саборну цркву за богослужење и причешће)⁴⁷.

Тек у мају 1922. године отац Беловидов је, уз помоћ А. В. Васиљева, председника „Друштва за старање о духовним потребама православних Руса у Краљевини СХС“, добио дозволу патријарха Димитрија да богослужење пренесе у бараку на старом, у то време већ затвореном, ташмајданском гробљу, иза цркве Светог Марка, у којој су до тада складиштене непотребне ствари, а у време црквене славе постављана традиционална парохијска славска трпеза. Одмах након тога добијени су благослови патријарха Димитрија и митрополита Антонија за прикупљање средстава за изградњу руског храма у Београду, али су, истовремено, и пропали покушаји да се од руског посланства у Београду добије једна парцела за изградњу цркве⁴⁸.

Тада је Савет руске парохије, основане управо 1923. године, предвођен оцем Петром Беловидовим дошао на идеју да цркву изгради на месту бараке. Реализацији идеје приступило се без оклевања. Пројекат будуће цркве урадио је ар-

⁴⁴ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: Часовой, Вгиньelles, № 236-237, 05.06.1939, с. 10.

⁴⁵ О животу и раду protoјереја Петра Беловидова видети детаљније: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцијей protoиереја Владислава Неклюдова, Белград 1942.

⁴⁶ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, в: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцијей protoиереја Владислава Неклюдова, Белград 1942, с. 45; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 69.

⁴⁷ Министарство Вера Краљевине СХС, В, Бр. 4905, 19.03.1921, Београд; Димитрије, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, АЕБр. 850, 10./23.04.1921, Министру Црквених послова (AJ, Министарство вера КJ 69, 175/276.).

⁴⁸ В. Н. Штрандтман, № 2090, 24.10.1922, Белград, М. Н. Гирсу; В. Н. Штрандтман, № 361, 05.03.1923, Белград, М. Н. Гирсу; М. Н. Гирс, № 268, 26.03.1923, Париж, В. Н. Штрандтману; В. Н. Штрандтман, № 732, 05.05.1923, Белград, М. Н. Гирсу (ГАРФ, ф. 5680, оп. 1, д. 127, л. 1-2об, 4-8.).

хитект Валериј Владимиривич Сташевски. А изградња цркве Св. Тројице започета је у октобру 1923. године. Да би се одагнале сумње, патријарху Димитрију је речено да се ради само о „привременом преуређењу“, на основу чега је он благословио наставак градње. У исто време, председник владе Никола Пашић је за градњу дао 40.000 динара, из државне касе, а његова супруга Ђурђина је поклонила звоно, док су две циглане поклониле циглу. Но, свештенство цркве Св. Марка је бараку сматрало власништвом своје цркве и поднело је жалбу лично патријарху Димитрију (упркос томе што је настојник цркве Св. Марка,protoјереј Милан Милутиновић, као бивши студент руске Духовне академије, био веома наклоњен Русима). Патријарх није предузео драстичне кораке, већ је само опоменуо митрополита Антонија, који опет о читавој ствари готово да није био обавештен. Док су спорови трајали избеглице су максимално убрзала радове и за свега 39 дана руска црква „Св. Тројице“ је била изграђена.

Прво богослужење у новој цркви одржао је 4. јануара 1924. године настојник цркве отац Петар Беловидов. Наредног дана патријарх Димитрије је издао грамату митрополиту Антонију у којој га је обавестио о сагласности да се привремено окачи црквено звоно и молио га да обавести руску црквену општину да ће „уместо те капеле бити изграђена нова руска црква у Београду на другом месту, како је и предвиђено уговором и нашом дозволом, датом у сагласности са Вама“⁴⁹.

Но, на томе се све и завршило, и током међуратног периода нису забележени већи неспоразуми између српских свештеника и настојника руске цркве Петра Беловидова, Јована Сокала, Владислава Некљудова и Виталија Тарасјова.

(2) Руске цркве по другим местима

Осим цркве Св. Тројице у Београду, у Југославији је било подигнуто још неколико руских цркава и капела.

Најпознатија, и према сведочењима савременика најлепша, руска црква била је изграђена у Белој Цркви, на иницијативу архимандрита Иоана (кнеза Д. А. Шаховског), њеног првог настојника⁵⁰. На личну иницијативу удовице бившег руског посланика у Србији Н. Х. Хартвига, Александре Павловне Хартвиг, у Црквеници је била подигнута мала руска црква⁵¹. Најзад, 5. јула 1931. године свечано је освећена и Иверска капела на београдском Новом гробљу (изграђена као мала црква са олтаром, понекад је коришћена и као друга парохијска руска црква у Београду). Идеја о њеној изградњи родила се 1930. године, када је стигла вест да је у Москви срушена стара Иверска капела крај Воскресенске капије Црвеног

⁴⁹ О изградњи и функционисању цркве детаљније: Протојереј Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: *Часовой*, Bruxelles, № 236-237, 05.06.1939, с. 11-12; Протојереј Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, в: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакције протојереја Владислава Неклюдова, Белград 1942, с. 46-47; Архиепископ Никон (Рклицкий), *Жизнеописание блаженнейшаго Антония, митрополита Киевского и Галицкаго*, т. V, Нью-Йорк 1960, с. 95-99; Владислав Альбинович Маевский, *Русские в Югославии 1920-1945 г.г.*, Нью-Йорк 1966, с. 23-29; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 69.

⁵⁰ Протојереј Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: *Часовой*, Bruxelles, № 236-237, 05.06.1939, с. 12; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 70.

⁵¹ Сведения о русских беженцах в Королевстве СХС, 1928 г (Hoover, Paleologue, 029/44.); Протојереј Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: *Часовой*, Bruxelles, № 236-237, 05.06.1939, с. 12.

трга. Београдска Иверска капела подигнута је, као копија московске, према пројекту архитекте В. В Сташевског. Највећи терет у организацији прикупљања прилога за изградњу капеле поднела је књегиња Марија Александровна Свјатополк-Мирска, председница Мариинског црквеног сестринства. Прилоге су давали и највиђенији представници двора, сам краљ Александар, принц Павле и принцеза Олга, српске и руске цркве, али и маса обичног света, често сиромашних избеглица из читавог света⁵².

Руским избеглицама су, у пар градова, за црквену службу биле стављене на располагање локалне (најчешће затворене) српске цркве, попут мале цркве у парку у Земуну или цркве „Успења Богородице“ у Новом Бечеју⁵³. А понекад је црквена служба организована и у просторијама у појединим црквеним или градским здањима, као нпр. у Новом Саду, у фебруару 1922, када је српска епархија изашла у сусRET молбама Руса и уступила им на коришћење капелу Св. Василија Великог, на другом спрату архијерејског дома у центру града. Ту су црквене службе организоване током читавог међуратног периода, пошто руска колонија у Новом Саду није успела да изгради руску цркву, иако је 1935. године основан Руско-српски комитет за изградњу руског храма у спомен краља Александра I, и пред избијање рата прикупљена неопходна средства и одређена парцела на којој је требало да буде подигнута⁵⁴.

У Великом Бечкереку (Зрењанину) богослужења су од 1922. године организована пред покретним олтаром у гимнастичкој сали Грађанске школе. А од 1929. године у подрумском простору у згради Руског дома (тј. у просторијама бившег турског казамата „Мункач“), чије је преуређење у цркву градска управа дозволила, на молбу избеглица предвођених оцем Владимиром Востоковим. Тако је, на прилично необичном месту, радила руска црква „Св. Архијстрита Михаила“⁵⁵.

Осим ових, при неким избегличким институцијама – кадетским корпусима, девојачким институтима или Руској болници Црвеног крста у Панчеву – постојале су засебне цркве (најчешће у самим здањима тех институција).

III Монаштво

Велики број руских монаха и монахиња нашао је на срдачан пријем у српским манастирима, где су се веома лако и брзо укључивали у српска монашка братства, а током времена понеки су чак и постајали старешине српских манастира, попут игумана Сергија у манастиру Манасија, архимандрита Кирила у манастиру Св. Прохор Пчињски, епископа Митрофана у манастирима Раковица и Дечани (где је био дугогодишњи управник Монашке школе) и игумана Венијамина у манастиру Св. Наум у Охриду.

Српске црквене власти омогућавале су, осим тога, и да се у (често запуштеним) српским манастирима оснивају чисто руска монашка братства и сестринства. Најпознатији такав случај везан је, свакако, за долазак у Краљевину СХС

⁵² Упореди: Андреј Тарасјев, „Четири капеле Иверске божије мајке“, у: *Светигора*, бр. 56-57 (1997), с. 46-49; такође и: Владислав Альбинович Маевский, *Иверская Богоматерь на Афоне, в Москве и в Белграде*, Белград 1932.

⁵³ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: *Часовой*, Villeilles, № 236-237, 05.06.1939, с. 12.

⁵⁴ Алексей Арсеньев, „Русский православный приход в Новом Саду 1922-55“, в: *Православная Русь, Jordanville*, № 17 (1914), 1/14 септембра 1998, с. 5-8; А. Арсеньев, *У излучины Дуная...*, с. 34-37.

⁵⁵ Б. Л. Павлов, *Русская колония в Великом Бечкереке ...*, с. 19-20.

осамдесетак монахиња манастира Свете богородице у Лесни, бивше Холмско-варшавске епархије, у пролеће 1920. године. Сестринство је, најпре, привремено било смештено у манастир Кувеждин, а новембра 1920, пресељено у манастир Ново Хопово⁵⁶, који је каснијих година био познат као Љесински женски манастир. На челу руског сестринства овог манастира налазиле су се игуманија Јекатерина, у световном животу грофица Јевгенија Борисовна Јефимовскаја, утемељитељ манастира (још осамдесетих година 19. века), и њена следбеница игуманија Нина (Косаковска), ћерка председника Велненског Окружног суда⁵⁷. При манастиру је била основана школа за децу од три до осам година у којој су припремана за средње школе⁵⁸.

Делатност монахиња Љесинског женског манастира у Србији имала је далекосежне последице јер је, управо захваљујући њему, у Србији након више од два века обновљена традиција женског монаштва (када је дводесетак монахиња овог манастира, предвођених игуманијом Меланијом (Кривокућин) и српским искушеницама, октобра 1923. године прешло у обновљени манастир Кувеждин)⁵⁹.

Осим Љесинског женског манастира у Србији је основано и деловало и једно руско монашко братство. Српска православна црква предала је 1926. године напуштени манастир Миљково, на Морави, на коришћење руским монасима, предвођеним архимандритом Амвросијем (Владимиром Зиновјевичем Кургановим) који је 1923. године монашки постриг примио у манастиру Петковица Шабачке епархије. Иако се манастир формално налазио под јурисдикцијом Српске патријаршије, убрзо је постао један од најзначајнијих центара руског духовног живота. Унутрашњи манастирски живот био је организован у складу са строгим правилима познатог манастира Оптињске пустиње. Почетком 30-их година у манастиру је живело нешто више од дводесет монаха, међу којима и петорица Срба. Готово по правилу то су били свршени студенти Богословског факултета у Београду. Многи од монаха из овог манастира постали су истакнути делатници руске цркве у заграницу, попут архиепископа Иоана (Михаил Борисович Максимович), каснијег епископа и архиепископа Шангајског, игумана Антонија (Артјомиј Медведев), потоњег началника Руске Духовне мисије у Јерусалиму, јеромонаха

⁵⁶ О доласку калуђерица у Краљевину СХС и смештају у манастир Хопово водети: Георгије Епископ Темишварски, Администратор православне архијепископије карловачке и митрополије српске, Бр. М. 165, 16/29.06.1920, Сремски Карловци, Министру за Социјалну политику; Министарство за Социјалну политику, ДМ бр. 3234, 30.09.1920, Београд, Министарству Вера; Димитрије, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, АЕБр. 1645, 19.06./02.07.1920, Министру Вера; Димитрије, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије, Бр. 316/187, 10./23.10.1920, Министру Вера (AJ, Министарство вера КJ 69, 175/276.).

⁵⁷ А. Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова 1*, Београд 1994, с. 75; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение 6* (1996), с. 70-71.

⁵⁸ В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение 6* (1996), с. 71.

⁵⁹ Сава Петковић, *Српски женски манастир Кувеждин*, Сремски Карловци 1930; такође и: *За рубежом. Белград-Париж-Оксфорд. Хроника семеи Зерновых 1921-1972*, Под редакцией Н. М. и М. В. Зерновых, Париж 1973, с. 78-85; А. Арсењев, „Руска интелигенција у Војводини. Културни, просветни и привредни оквири делатности“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова 1*, Београд 1994, с. 75; Вл. А. Маевский, *Русские в Югославии...*, с. 31. После бројних неприлика у току и након Другог светског рата, руске монахиње из манастира Хопово су напустиле Југославију и прешли су у Француску. И данас у манастиру на пољопривредном добру поред села Провемон у Нормандији постоји руско монашко сестринство, које по традицији многи и даље називају „Хоповски руски манастир“

Филипа (Иван Алексејевич Гарднер) познатог специјалисте за црквену педагогију или оца Саве (Константин Петрович Струве), који је након рата био монах у Прјашевској Руси, на Карпатима⁶⁰.

IV Црква у животу избеглица

Осим канонско-правних и питања организације богослужења, улога цркве у животу избеглица имала је и друге димензије. Стога је интересантно анализовати на који начин се, у међусобном контакту Руса и Срба, може сагледати однос према вери, верској пракси и религиозности припадника две православне цркве.

(1) Православни савези и удружења

Благонаклон однос Српске православне цркве створио је повољне услове за богат развој руског духовног живота у Србији и Југославији, што се огледало у појави великог броја руских православних савеза и удружења, црквених братстава и сестринстава. Једно од познатијих било је прво руско црквено сестринство у егзилу, познато као Мариинско, основано 30. децембра 1921, на иницијативу књегиње Марије Александровне Свјатополк-Мирске, чија је најпознатија акција била прикупљање средстава за изградњу Иверске капеле на београдском Новом гробљу. Осим њега у Краљевини су деловали и Руско православно пастирско братство у спомен оца Јована Кронштадског⁶¹, Братство преподобног Серафима Саровског, Братство Светог Крста, Братство свете Русије имена св. Владимира, Братство св. Анастасија и св Јована Богослова, Руски хришћански омладински покрет, који је из Србије, где је основан, проширио утицај на читаву избегличку екумену, Руски студентски хришћански покрет, и други⁶².

(2) Религиозност

Свакодневне садржаје духовног и црквеног рада руских духовника и свештеника на Балкану чинило је формирање парохија, црквених општина и монашких братстава и сестринства, као и организација богослужења, вероисповедања, предавања веронауке у школама и школовање свештеника. Но, вера и црква имали су знатно шири и свеобухватнији значај у животу руских изгнаника. Религија и религиозност су представљали битне чиниоце менталитета и идентитета у дореволуционарној Русији⁶³. Вера је у избеглиштву, с обзиром на догађаје у Русији, добијала додатну димензију. Пружала је утеху избеглим људима, због чега су се они везивали за цркву, као за место на коме су могли исказати свој лични, интимни однос према вери и задовољити индивидуалну потребу за религиозношћу, али и као место на коме су избеглице могле одржавати важне друштвене контакте.

⁶⁰ Вл. А. Маевский, *Русские в Югославии...*, с. 30-31; В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 70.

⁶¹ Устав Руског Православног Пастирског Братства за спомен о. Јована Кронштадског, Препис, № 521, 27.04./10.05. 1923. г., Србија, Сремски Карловци (AJ, Министарство вера КJ 69, 175/276.).

⁶² В. И. Косик, „Русская церковь в Югославии 1921-1939 годы“, в: *Славяноведение* 6 (1996), с. 71-72; Б. Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова 1*, Београд 1994, с. 54; А. Арсеньев, *У излучины Дуная...*, с. 34; о руским религиозним кружоцима међу београдским руским студентима и омладином више: *За рубежом. Белград-Париз-Оксфорд. Хроника семьи Зерновых...*, с. 28-34; о руском студенчком хришћанском покрету, његовом оснивању у Прагу 1923. године и делатности у Србији, више: *За рубежом. Белград-Париз-Оксфорд. Хроника семьи Зерновых...*, с. 97-116;.

⁶³ П. Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры II-1...*, с. 17.

Организовање и функционисање руских цркава у егзилу представљало је једну од специфичности друштвеног живота у избеглиштву. Но, за интимну перцепцију избегличког живота није била пресудна само институционална димензија религије. Много важнији био је лични однос према вери, а у том контексту и према цркви. Карактеристично је да су Руси много транспарентније од Срба исказивали своју припадност цркви. Многобројна руска колонија је била оријентисана ка цркви⁶⁴. Редовно су је посећивали, узимали активно учешће у парохијском животу и били чланови надалеко чувених руских црквених хорова. Због тога су богослужења вршена непрекидно, од првог дана одласка у егзил. Већина првих руских богомольја била је организована у привременим условима, у просторијама специјално опремљеним за богослужење у склопу руских школа или руских дома. У местима где су јединице руске армије биле организоване као радни одреди, биле су образоване польске, покретне цркве са одговарајућом службом⁶⁵. У руским колонијама, у којима је било много избеглица а где нису постојале руске цркве, Руси су у дане великих црквених празника позивали руске свештенике, тако да је формирана специјална категорија путујућих свештеника, или су, пак, организовали руске хорове који су улепшавали богослужења у српским црквама⁶⁶.

Осим тога, избеглице су се у подједнакој мери везивале и за поједине црквено предете, верујући у њихово дубоко религиозно значење. Одлазећи у избеглиштво, марта 1920. године у Новоросијску свештеници у литургијским одорама уз црквено појање понели су на брод чувену курску чудотворну икону Богородице. Иако је у луци владала неописива гужва и права битка за укрцавање на брод који је водио у егзил, при појави иконе маса се повукла, направивши пролаз, тако да су се свештеници неометано укрцали на брод. Тек по њиховом укрцавању маса се поново ужурбала и наставила је своју борбу за толико жељено место на броду⁶⁷.

Слично поштовање и љубав према иконама Руси су исказивали и у властитим избегличким домовима. Већина је са собом у егзил успела да понесе своје породичне или венчане иконе. Качили су их, са кандилом, у угао собе преко специјално извезеног белог пешкира⁶⁸. Мале иконе на ланчићима биле су окачене на постельјама и дечјим креветима. На зидовима соба у којима су живеле старије жене, удовице, могло се затећи на десетине јефтиних икона, које су преузимале од својих почивших другарица⁶⁹.

Неговање традиционалног односа према вери у скученом избегличком дому и тешким приликама живота у егзилу само је откривало личну потребу за религијом. У првим данима и годинама живљења у избеглиштву, у временима тешких унутрашњих преиспитивања, ломова и драма, религиозност је за руског человека имала великог значаја. Локални руски свештеници, попут оца Владимира Востокова у Великом Бечкереку, посећивали су руске домове, водили дуге разговоре са избеглицама, умиријвали људе, уливали наду у боље сутра и саветовали⁷⁰. Рели-

⁶⁴ За рубежом. Белград-Париз-Оксфорд. Хроника семеји Зерновых..., с. 26.

⁶⁵ Сведения о русских беженцах в Королевстве СХС, 1928 г (Hoover, Paleologue, 029/44.).

⁶⁶ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Церковная жизнь русских в Югославии“, в: Часовой, Вгильес, № 236-237, 05.06.1939, с. 12-13.

⁶⁷ Јелизавета Жерардовна Гильотен, Две моје домовине, Горњи Милановац 1991, с. 52-53.

⁶⁸ А. Арсеньев, У излучини Дуная..., с. 157; За рубежом. Белград-Париз-Оксфорд. Хроника семеји Зерновых..., с. 50.

⁶⁹ А. Арсеньев, У излучини Дуная..., с. 157.

⁷⁰ Б. Л. Павлов, Русская колония в Великом Бечкереке..., с. 19.

гија и црква пренеле су руским људима у изгнанству, како је то забележио Николај Зернов, „онај лик Русије, који није могла да уништи револуција...“.

Разговор са свештеником и молитва у храму представљали су интимни део религиозности. Но недељни одлазак у цркву имао је и своју друштвену димензију. Избегли људи су се у великом броју окупљали приликом недељних служби, дружили су се, размењивали информације, давали препоруке једни другима.

Најзад, низ запажања избеглица о верским обичајима у новој средини донекле доводи у сумњу наше, општеприхваћене, стереотипе (преко којих се потхрањује русофилство) о православљу као заједничком именитељу Срба и Руса, према којима нам је иста не само православна вера већ и верска пракса и исповедање вере. У вези са тим Митрополит Евлогиј је приметио:

„Адвокат, човек верујући, као и многи Срби, у цркву је одлазио ретко. (...) У српским храмовима народа је обично мало, али своју православну веру они воле и чврсто је се држе.“⁷¹

Такође је значајно и његово запажање о женском монаштву у Србији:

„Долазак Леснинског манастира имао је за Србију велики значај. Ствар је у томе, да је српско монаштво било већ давно замрло. Последњих векова у Србији није било ни једног женског манастира и Срби су почели да то сматрају потпуно нормалном појавом. ‘Наше српске жене су неспособне за монаштво’ – говорили су ми неки Срби мирјани. Стварност је такво расуђивање оповргла, монаштво се појавило поново, само што су се појавиле жене способне за организацију манастира. (...) Од тада се женско монаштво (са Фрушке горе) пребацило у друге епархије – речју, замрло женско монаштво у Србији је поново оживело.“⁷²

Значајно запажање о разликама у верској пракси оставила је и Зинаида Хипијус:

„Српско православље није у потпуности идентично са руским православљем. Ниже или више, лошије или боље – то је сад друго питање, али није исто: животније је и народније, простије и што је најважније – веселије је.“⁷³

⁷¹ Митрополит Евлогиј, *Путь моей жизни...*, с. 334.

⁷² Митрополит Евлогиј, *Путь моей жизни...*, с. 339-340.

⁷³ З. Н. Гиппијус, „Письмо о Югославии“, в: *За Свободу*, Варшава (А САНУ, 14386, 2541.).